

שמותיהם של צמחים - עובדות היסטוריות והרהורים אישיים מיכה לבנה

הרכה פנים לנושא שמות הצמחים. יש היבט היסטורי והיבט תועלתי, היבט פסיכולוגי והיבט תרבותי. שונים גם בני האדם ביחסם אל השמות: זה מנסה ללמדם והאחר מתליאש, האחד מתייחס לשמות בכבוד ובקדושה וחברו מגלגלם בלשונו בזלזול, יש המתהדר בכורותו בשמות ויש המצביע ברוב ידיעה על התחלפות השמות מלשון ללשון ומדור לדור. שמות אחדים רבי השראה הם, אחרים דלי-דמיון או שמוכנס כלל אינו ידוע לנו, ואינם אלא בבחינת צרוף אותיות.

האם חשוב לדעת את שמותיהם של כל צמחי הארץ? האם זה אסון אם יחול אי-דיוק בשם? הבה ננסה לברר משהו בסוגיה זו.

מה מבטא השם?

השם הוא ראשית כל אמצעי תקשורת. כאשר אני קורא ולומד על מין מסוים - עלי לדעת באיזה מין מדובר. כשאני מספר לזולתי על נפלאות פריחתו של מין צמח - חשוב שהוא ואני נתכוון לאותו הדבר. מכאן שתי מסקנות, שהן אולי טריביאליות, אך כראי להדגישן: שהיחידה היסודית בביולוגיה היא המין, והשם מתייחס קודם כל למין הביולוגי (יש כמובן שמות גם לזן, לסוג, לסקציה, לשבט, למשפחה, לסדרה וכיו"ב, אך ביסודו השם הוא שם המין); ושדרושה התאמה חד-ערכית בין המינים לשמות, היינו אסור שיהיו למין ביולוגי אחד שני שמות שונים ואסור ששם אחד יתייחס לשני מינים שונים.

השם נבחר לעתים כך שנוסף להיותו אמצעי תקשורת (לכך יסכנו גם מספרים, למשל) הוא אף מבטא משהו אפילני למין "שלו". חלבלוב קפודי הוא צמח המפריש נוזל דמוי חלב, והופעתו הכללית מזכירה קפוד. תכופות נושא השם מטען כבד של משמעויות, כמו דפנה, אטד, צלף ושאר צמחים הנזכרים בכתבים קדומים.

חשיבות יתרה נודעת גם להיבט נוסף של שמות - הם מבטאים תכופות את השקפותיהם של החוקרים לגבי מיקומו ומעמדו של המין במערכת המיון של עולם הצמחים.

שמות מדעיים

השמות המדעיים של הצמחים מורכבים כידוע משתי מלים: המלה הראשונה היא שם עצם, והיא שמו של הסוג, כלומר היא משותפת לכל המינים בסוג, המלה השניה היא שם תאר, והיא שונה לכל מין בסוג. צרופן של שתי המלים הוא שמו של המין. (=מין ביולוגי). לעתים קצת מוזר בעיני החובב ההגיון של חלוקת המינים על ידי המדען: כלנית אדומה, כלנית לבנה וכלנית סגולה - כולן נחשבות למין אחד בשם כלנית מצויה; ארבע-כנפות עם פרח אדום (ארבע-כנפות מצויות) נחשב למין שונה מארבע-כנפות עם פרח צהוב

ארבע כנפות צהובות
Tetragonolobus reguenii
 (Mauri) Daveau

(ארבע-כנפות צהובות); ואילו מרגנית עם פרח אדום נחשבה לפניו למין שונה ממרגנית עם פרח כחול, ובינתיים השתנתה השקפתם של החוקרים, וכיום שתיהן נחשבות למין אחד בשם מרגנית השדה.

למען הדיוק עלינו לתקן ולומר שהשם המדעי של הכלנית שלנו איננו כלנית מצויה, אלא *Anemone coronaria* L. שהרי השם המדעי הוא לעולם לועזי (לרוב לטיני, לפעמים יווני). כללים וחוקרים מפורטים קובעים נוהג אחיד בנושא זה, ואחדים מכללים אלה נביא כאן:

השם הראשון (שם הסוג) יתחיל לעולם באות גדולה. השם השני לעולם יתחיל באות קטנה, אף אם הוא שמו של חוקר או שם עיר או ארץ (הנכתבים כידוע באות גדולה בדרך כלל, אך לא כשהם באים כמלה השניה בשמו של מין). כמלה שלישית יבוא שמו של החוקר שפרסם לראשונה את המין, תאר אותו וקרא לו בשמו. שם החוקר יבוא לפעמים בראשי תבות. בזואולוגיה נהוג לציין אחרי שם החוקר גם את שנת הפרסום הראשון, אך בבוטניקה מקובל להשמית פרט מעניין זה ברוב הפרסומים. לדוגמה *Anemone coronaria* L. תוארה לראשונה על ידי החוקר לינאוס.

מערכת שלמה של כללים קובעת איך להכריע בין שמות שונים שנתנו על ידי חוקרים שונים לאותו הצמח, ואיך משנים את השם אם מסתבר שנפלה טעות בהגדרה הראשונית, או אם משתנה ההשקפה על מעמדו הסיסטמטי של הצמח – ואיך לעשות זאת בלי לקפח את המגלה הראשון של הצמח וגם את החוקר שתיקן את הטעות.

השם המדעי, הלטיני, אחד הוא בטפר המתפרסם ברומניה, בפינ, בברזיל או במצרים.

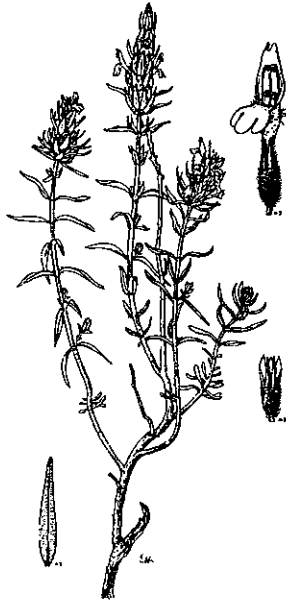
שמות עממילים

השם העממי הוא כמוכן בשפת העם, ולכן שונה הוא בדרך כלל מארץ לארץ, ולעתים קרובות גם מאזור לאזור.

השם העממי מבטא את היחס של אדם פשוט לצמח. היחידה הבטיסטית עבורו היא לא תמיד דוקא אותה יחידה שהמדענים קבעו בתור מין (וכבר רמזנו שהמדע עשוי לפעמים לשנות את דעתו בקביעה זו). לפעמים יקרא העם למינים אחדים יחד באותו שם, ולפעמים ישתמש בשמות אחדים לאותו צמח.

נקח לדוגמה את הזעתר. זהו צמח עם ריח חריף, המשמ תבלין מקובל ביותר, בדרך כלל בתערובת עם מלח, זרעי שומשומין ופירות אוג (או מלח-לימון, כתחליף לפרי האוג). צמחים שונים ממשפחת השפתניים מדיפים ריח דומה, ואף טעמם דומה, ובשעת הדחק יכולים הם לשמש תחליף טוב למדי לזעתר. על כן יקרא הערבי בשם זעתר לא רק לאזוב מצוי, אלא גם לקורנית מקורקפת, לצתרה ורודה ולצתרנית משובלת. משמע שם אחד לא רק למינים שונים, אלא אף לסוגים שונים.

לעומת זאת יש לרקפת המצויה למעלה מתריטר שמות בערבית הארצישראלית! ואילו לשיזף המצוי קוראים בשמות שונים לפי השימוש: לעץ קוראים בשם סידר, ואילו לפרי - דום.

צתרנית משובלת
Thymbra spicata L.

שמות עבריים

עם התחדש העברית בפי תושבי ארץ ישראל כ-100 השנים האחרונות עמדנו בפני מצב מביך: היו עמנו כ-300 שמות של צמחים (הילינו, מספיק בשביל כשליש מסוגי הצמחים הגדלים בר בארץ), אך לגבי רבים מהם לא ברור לאיזה צמח הם מתייחסים. אחרי נסיונות הלווצים אחדים של ראשוני המורים לטבע - החלט למנוע מצב שכל מורה

או חוקר יטבע שמות משלו, יהיו יפים ורבי-השראה ככל שיהיו, ולמסד את ההתאמה בין מין צמח לבין שם עברי. ועד הלשון העברית מינה ועדה, שחבריה היו בוטנאים ולשונאים, ועם חבריה נמנו בין היתר חיים נחמן ביאליק, נעמי פלינברון, מיכאל זהרי, יעקב פיצמן ויהושע מרגולין.

הועדה החליטה לנצל את ההזדמנות שהשמות העבריים טרם השתרו, ולקבוע שהנושא הוא בבחינת "לוח חלק", שאפשר לעצבו מחדש. העברית החדשה היא השפה היחידה ששמות הצמחים בה נקבעו אחרי שנקבעו הכללים המדעיים, ו"השמות העממיים" הותאמו בה על כן לשמות המדעיים: לכל סוג ניתן שם שונה, ולכל מיני הסוג שם ראשון אחיד ושם שני שונה. בכך יש משום יתרון גדול, לעומת חסרון כלשהו בחוסר ספונטאניות ו"עממיות" בשם העממי.

תחילה התאימה הועדה את 300 השמות, שירשנו מן התנך ומספרות חז"ל, לסוגי צמחים בארץ בהתאם למיטב הידע שעמד לרשותה, בעקבות מחקריהם של חברי הועדה ושל קודמיהם. החוקר החשוב ביותר בנושא זה היה הרב של בודפשט עמנואל לף (לעף), שריכז את כל המידע הקיים, סינן ובחר וסיכם וחדש וקבע הלכה. כן תרמו למחקר אליעזר בן יהודה, ברוך צ'יזיק, חנה ואפרים הראובני, אהרון אהרונסון י' איתן, א' ספיר, י' קלויזנר ורבים אחרים.

לסוגים האחרים התאימו חברי הועדה שמות לפי אחד מן העקרונות הבאים:

1. בניית שם עברי על סמך שם ערבי (רקפת, קטלב, קחווין)
2. העתקת השם הלטיני (מליסה), או עיצוב צורה עברית לשם הלטיני (קרדה לפי *Carduus*).

3. תרגום לעברית של משמעות השם הלטיני (רבשה לפי *Melilotus*, עשנן לפי *Fumaria* וראה ארבע כנפות, זנב העקרב, כף העוף, כתרון, פרסת סוס).

4. נתינת שם דומה לשם קיים (בר-עשנן, בן-פרג, עבקנה).
5. קריאת שם לפי תכונה בולטת של הצמח (קרקש, שלחופן, כללינית, אכסף, קרדומית, משנצת, קיצנית, שופרית, מררית, כתמה, כוכבן).

6. כליבוד זכרו של בוטנאי שזכויותיו עומדות לו במחקר צמחי ארץ ישראל: אהרונסוניה, פקטורובסקיה, מישויה, בואסילרה, לוידיה, ורבורגינה.

שמות חדשים הוצעו בין היתר על ידי אפרים הראובני, מ' בנארי, פ' אוירבוך, מ' אזרחי, י' אביזהר.

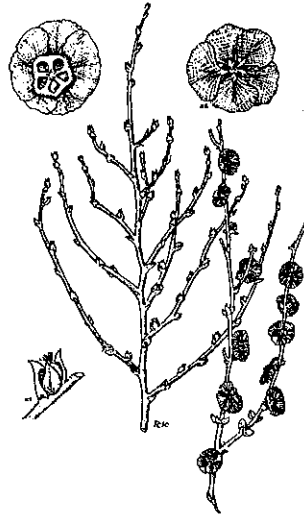

אהרונסוניה פקטורובסקי
Aaronsohnia factorovskiy

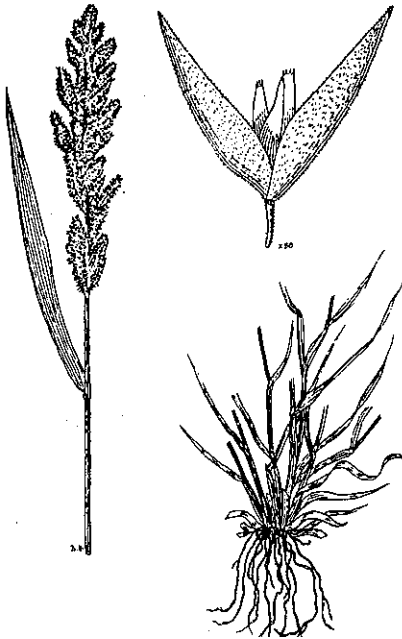
שינוי שמו

במינוח המדעי נקבעו כללים נוקשים ומפורטים, ואלה מחייבים לעתים לשנות שם שהיה מקובל. אין ספק שזה לא נוח, ומחייב לשנות הרגלים, אך אין ברירה וזה החוק, והוא מוצדק. זה מחייב גם להתליחס בצורה שונה לספר שנכתב לפני מועד שינוי השם מאשר לספר שנכתב אחריו, לדוגמא לדעת שמה שנקרא בספר "בין שלגי חרמון" בשם **אירוס חיוור** אינו אלא שם נודף למה שנקרא כיום בשם **אירוס ארם-נהלים**.

המינוח העברי נקבע כלל, שגם אם הוחלף השם הלטיני *Acer hermoneum* לשם *Acer obtusifolium* נמשיך לקרוא לו בעברית אדר חרמוני ולא נשנה לאדר קהה-עלים וכיוצא בזה, אם שונה שמו של איסס קטן-פרחים מ-*Vincetoxicum parviflorum* והפך להיות *V. dionysieno* - או נמשיך לקרוא לו בעברית קטן-פרחים. אם אם התברר שהסוג **קניצת** אינו שונה בעצם מן הסוג **פלגית** - לא די בשינוי השם הלטיני, ונאלץ לשנות גם בעברית ולקרוא **קניצת מסולסלת** בשם **פלגית מסולסלת**, למלחית נאה בשם **אלניה נאה**, לאגרופירון החורש בשם **אלימוס החורש**, לנחלית הדורים בשם **עבדקן הדורים** ועוד.

אלניה נאה
Aellenia austrani (Post) Zoh.

עבדקן הדורים
Polypogon viridis
(Gouan) Breistr.

כלומר משתדלים כי השם העברי ישאר עד כמה שאפשר יציב על אף 4 השלנויים החלים בשם הלטיני של אותו מין ביולוגי. כל זה טוב ויפה, בתנאי שהתיקון מוסכם על הכל. אך לעתים קובע חוקר אחד שיש לתקן, ואחר אינו מסכים עמו, ואנו נותרים במבוכה. והוא הדין כשנוסף מין חדש לצמחיית הארץ, וחוקר אחד קורא לו העברית בשם **אלון תורכי**, ואחר מתעקש על השם **אלון סווע**. מי יכריע? טרם גובשו כללים ברורים דינם לכך. אגב, משהתברר שצריך לקרוא לקיצת **מסולסלת** בשם **פלגית מסולסלת** - נעשה לה עוול. שהרי **הפלגית השיחנית** (היא שנתנה לסוג את השם פלגית) היא אכן צמה-פלגים, אך **הפלגית המסולסלת** הפורחת בקיץ הרחק מנחלים - יאה לה השם קיצת, ואין השם פלגית הולם אותה.

אבסורד דומה מסבך כבר מזמן, הן בעברית והן בלטינית, את צמח הנוי הידוע "אמנון ותמר". צמח נפלא זה שילך לסוג *Viola*, ששמו תורגם לעברית ונקרא סגל, בזכות מין מפורסם וחשוב שצבע פרחיו סגול, והוא ידוע בשמו העממי "סילגליות". אך מה נעשה ובאותו סוג יש גם מינים שאינם סגולים? אין ברירה. קמו וקראו למין אחד בשם המדעי האבסורדי *Viola tricolor*, ואף בעברית תרגמנו אותו ל"סגל תלת-גוני". מה פלא ששם מעוות זה נדחה בפני השם העברי העממי היפה "אמנון ותמר", המתלחס לאותו מין עצמו?

האירוס הנהדר *Iris hermoneum* התגלה לעיני הישראלים תחילה בגולן, ולכן קראוהו בשם **אירוס הגולן**. אך הוא גדל גם בחרמון (וכנראה שאינו גדל בשום מקום אחר בעולם, פרט לגולן ולחרמון), ויתכן שטוב יותר לקרוא לו **אירוס החרמון**.

ובכלל, מדוע אירוס ולא איריס? חברי הועדה הנ"ל לקביעת השמות העבריים סברו כנראה, כי בעקבות חדירתה של היוונית לעברית בלמי חז"ל - ראויות הצורות היוונית להחשב כעבריות באופיין, ואילו הצורות הלטיניות אינן עבריות. גישה זו (שהקנתה לנו למשל גם את הקביעה שיש לומר "בעברית" מוסיאון ולא מוזיאום) קבעה שנקרא ל-*Alyssum* בשם אליסון, ל-*Glinopodium* בשם קלינופודיון, על - *Iris* בשם אירוס, בצורתו היוונית לעניות דעתי עדיף איריס מסיבות רבות שלא כאן המקום לטשחן, ומי יתן ודע להציע שמות עבריים טובים לאליסון ולאלימוס ועוד.

יש שמות הנראים יפים על הנייר, אך אם נגלגל אותם בלשונונו ונשמיע אותם לאזנינו יתברר שמוטב להחליפן. נסה לומר בקול אחי-חרגל, למשל. יש שמות הטומנים מלכודת לאשכנזים שבינינו, כגון חרחבינה מכחילה או קרטם מכחיל (שים לב שהאות כף אינה דגושה!).

חשיבות הדיוק

מנעורי חונכתי לדייק. אולם אם נועדו השמות ראשית כל לשם תקשורת - ראוי להבחין בין דיוקים שהתקשורת נפגמת בלעדיתה לבין דיוקים שחשיבותם היא אך ורק למען הדיוק לשמו. אם יספרו לי על אלון חרמוני, או על אלון יושב, או על אלון הלבנון - אין חשש שאתבלבל. ברור לי שבכל המקרים מתכוונים לאותו מין - *Quercus libani* ssp. look. מובן שאין אסון מבחינה זאת אם יאמרו בטעות **רכפתן המדבר**, במקום **רכפתן**

מדברי. ומי שיקרא לדמומית בעלת הפרחים הגדולים היפהפילים בשם **דמומית ארצישראלית**, כפי שקרא לה בואסיה (החוקר השווייצרי הדגול של צמחי המזרח התיכון) – לא יגרום טעות, אף אם סוברים כיום חוקרים שאין היא מין בפני עצמו, והיא כלולה במין **דמומית ארם-צובא**.

לעומת זאת – מי שיקרא לדמומית בשם דם-המכבים יגרום לבלבול, אף אם סיבות משכנעות עמו, שהרי בשם זה החלט לקרוא לסוג אחר.

ומי שיקרא לכלנית מצויה בשם כלנית, לבקבוקון מקומט בשם בקבוקון ולשנק החורש בשם שנק – אין טעם להאשימו באי-דיוק, כי בסוגים אלה אין מין נוסף בארץ ומי שמתעקש לקרוא למתנן בשם לתרן אינו פושע, אלא אחת משתיים – אם לא הצליח לפרסם את השם שלו הריהו דון קיחוטה, ואם הצליח, והכל יודעים שבאמרו לתרן הוא מתכוון ל-*Thymelaea* – הרי אין רע בכך. וכיוצא בזה בשמות כגון אמנון ותמר, סדריה, מוריה, נר-דוד, איריס, סנסני כסף, ורד הקציר ועוד.

ואם התעקש מיכאל זהרי לכתוב את שמו של הצמח הנקרא על שם אכילס בצורת אכליאה – הרי ידועות לי סבותיו היטב, אך מותר לי שלא להסכים עמו, ולהעדיף את הכתיב אכליאה. תאמרו שהדבר יבלבל את המחשב? זה סתם תרוץ. היום הגענו לדרגה שהמחשבים (והמתכנתים) חכמים דלים על מנת להתגבר על קושי זה.

ניחוחם של שמות עבריים חדשים מול ישנים

אנו מנסים להעמיד על שמות מטען של אסוציאציות אקטואליות (מסוריים) או היסטוריות (אזוב). הדבר מעשיר את תרבותנו, ונותן גם נקודות-אחיזה לזכרוננו. בהקשר זה ראוי להעיר, שאפשר לחלק במדה רבה את השמות העבריים לשמות שמשמעותם מובנת לנו ומדברת אל לבנו (פרסת הסוס, קיצנית, פלגית) ולעומתם שמות שמקורם אינו מובן לנו (קדה, אזוב, צלף, חרשף). בדרך כלל ראוי לצפות, שדווקא השמות הבלתי-מובנים יהיו שמות עבריים קדומים – מקראיים או תלמודיים – ואילו השמות המובנים יהיו שמות שנתנו במאה ה-20, שמות "סינתטיים", "סטריילים", ברורים. דוקא מן השמות הבלתי מובנים נודף ניחוח של משמעות ומטען היסטורי (ההסברים ההגיוניים שמרבים – וכה לתת להם אינם, בדרך כלל, יותר מאשר מדרש-שמות).

אולם מעבר לאסוציאציות משמשים השמות ראשית כל להבטחת תקשורת חד-משמעית. ומבחינה זו אין לזיחם לשם יותר ממה שיש בו. הוא חייב לבטא בהקשר הנדון את כוונתך, כך שתובן כהלכה על ידי בר-שיחך, או הקורא. האומר "כלנית" ברור עבורי ממש כמו האמור "כלנית מצויה", ובשני המקרים מצטייר לעיני פרח הדור ושכיח, המעלה בי אסוציאציות רבות – לאו דוקא אותה מערכת עשירה של אסוציאציות הקשורות לשמות כלנית (מלשון כלה) ו-*Anemone* (מעולם המיתוס האלילי-סכסואלי), כפי שתואר בפרוטרוט ובשאר-רוח במאמרו של אמנון ידין על המשמעויות הנסתרות בשמות צמחים ("מפולקלור הצמחים" בתוך "קובץ בוטאני, במערבו של גליל" בעריכת משה ידעיה 1980). והשם עריר הולך ונטען אצלי בעומס הולך וגדל של אסוציאציות ככל שאני מעמיק את הכרותי עם הצמח (ממש כמו השם "שריד" או "שליטא"), ובאותה עת הולכת ונחלשת אצלי האסוציאציה בין צמח זה לבין המושג "ערידי".

רציפות הקריאה

בחוגים מסוימים מקובל להדפיס את שם הצמח בתוך טקסט באות שמנה, מובלטה. תכופות מקובל להדפיס ליד שמו של צמח גם את שמו הלטיני, או לרכז שמות לטיניים בתחתית העמוד (עם מספרי הפניה) או בסוף המאמר או בסוף הספר. האם זה מוצדק? דעתי האישית היא, שיש לבדוק כל מקרה בהתאם למטרות. אני מסתכל על הדברים מנקודת הראות של הקורא. לכן אני מעז לקבוע, כי יש מבחינה זו הבדל יסודי בין ספר (או מאמר וכיו"ב) שהקורא אמור לקרוא בו, לבין חומר שנועד מראש רק על מנת לפרוף עליו. עבור הקריאה השוטפת מהווה כל סטייה, כגון אות שמנה או אות לטינית או מספר הפניה, משום הפרעה לקריאה, ואני כקורא מוטרד מאד מכך. יוקדת בי שנאה להערות שוליים ולמספרים קטנים, המרמזים שאם אדפדף לסוף המאמר מצפה לי שם הפתעה. אם נכתב מאמר על מנת שלא אקרא בו, אלא רק אלקט ממנו שמות כלקט צימוקים מתוך העוגה – הרי אז (ורק אז) נוח לי מאד שהשמות מודגשים.

ובאשר לשמות הלועזיים: בכל מקרה שהשם זהה לשם המקובל, אשר תרגומו נהון ב"מגדיר" וב"פלורה" – אין צורך בשם לועזי! לא בתוך הטקסט ולא בתחתית העמוד ולא בסוף המאמר או הספר. יש מקום לאינדקס השמות הלועזיים בסוף הספר, אך אנה, בלי מספרי הפניה בתוך הטקסט. לעומת זאת, אתה מתעקש על קריאת השם יבלית דוקא לצמח המקובל ב"מגדיר" בתור עירית – אז ורק אז ראוי שתוסיף (ובתוך הטקסט!) גם את השם המדעי.

בגדר המלצה

ולבסוף – מן הראוי שהאקדמיה ללשון העברית תמנה, בהתייעצות עם כל מי שיש לו מה לומר בעניין שמות צמחים, ועדה שתשוב ותדון ותכריע בכל שאלה הקשורה לשמותיהם העבריים של צמחים. הועדה הקודמת פעלה לפני 55 שנים, ורוב החלטותיה עמדו במבחן. אך יש גם כאלה שנכשלו. יש לבחון הכל מחדש, לשקול את כל הצעותיהם של כל בעלי הרעיונות, לנסות ליצור שמות עבריים לצמחים שאין להם עדיין כאלה, ולשמש כתובת לכל ערעור ולכל חילוקי דעות. שמורה בידי רשימה ארוכה של בעיות להכרעתה של ועדה כזאת, ואני מבטיח לה תעסוקה מכובדת.

הערות המערכת

אנו מבקשים את תגובת הקוראים ודעתם על מדיניות נתינת השמות בעברית של צמחי הבר.

ראה גם את מאמרו של אבלי שמידע בחוברת זו.